

Szokolczay Lajos

A vonal véghetlen szabadsága

Jankovics Marcell monográfia-albuma

Szenzációs életmű, nincs vagy alig van – az ő tengerén hajózóknál elképzelhetetlen – párja. Jankovics Marcell, noha kortalan, mert bölcsője már az ókorban s tán előbb is ringatta, jövőre lesz nyolcvanéves. Grafikus, filmrendező, tudományszervező, történész, mitológiai kutató, művelődéspolitikus. A *Magyar Hírlap*ban megjelent Sárdi Krisztina-interjú szerint – munkamániás. A „libabőrös lelkesedés” hajtja. Attól él, érrendszerében ez szállítja az oxigént, hogy dolgozhat.

Evvél a szellemi irammal meg akarta bosszulni a kommunista hivatalosságot, minthogy származása miatt, hiába érettségizett Pannonhalmán kitűnően, nem vették föl az egyetemre? Lehet. Ám a tehetségnek, hogy kifuthassa magát, nem föltétlen kell egyetem, elég egy bebarangolható, vége nincs hosszú út. És egy irdatlan, a bibliai történetek mellett a mítoszt is magában foglaló égmagasság. Ahol kénye-kedvére nyújtózhat a szellem.

Nehéz ember. Megszállott. A kultúra köpenyét szinte a fojtásig húzza magára, hogy érezze a küldetés (sajátos *én-formálás*) fontosságát és hatékonyságát. Úgy lett az egyik legnagyobb magyar, akárcsak az erdélyi polihisztor Kós Károly, hogy felmenőit tekintve idegen vér is csorog az ereiben. Ám a történelmi imázsamoly, amelyen hat évtizede térdepel, volt annyira kemény, hogy Trianon bűneit személyes vereségként is megélve, magyarságképe valódi értéket tükrözzön. Figyelve minden szomszédra, ám vesszőfutásunkat, talán enyhe is ez a szó a tragédiákra, a maga súlyán kezelve. Mindent úgy megmutatni (animációs film, Jelképtár stb.), hogy egyetemes tanulságokat is hordozzon.

A *Jankovics Marcell* című nagyformátumú albumot (noha a címlapon szerző nem szerepel) jómagam monográfiának gondolom. Még akkor is, ha szerkezetében eltér a hagyományos életmű-összefoglalóktól. A több mint másfélszáz rajzot (animációs filmkockát) két tanulmány fogja össze. Az animáció tudorának, Varga Zoltánnak alapos, mindenre kiterjedő, ezer elemzéssel sokkoló pályaképe – ez a valóságában könyvterjedelmű írás – és a nemzetközi Sámán Archívumot létrehozó és a *Jelképtár* szerzői közt is szereplő Hoppál Mihály *Kultúrtörténeti tanulmányok* című munkája. Ez utóbbi megvilágosító erővel Jankovics esszéit, mitológiai eszmefuttatásait boncolgatja, kitér a könyvek (*Jelkép-kalendárium*, *Fa mitológiája*, *A Nap könyve*, 3+1 *A négy évszak szimbolikája*, *A kassai Szent Erzsébet-dóm*, *A lőcsei Szent Jakab-templom szárnyasoltárai* stb.) megszületésének körülményeire, szerkezetére és a *Közéleti-közösségi ember* megannyi lélekiemelő megnyilvánulá-

sára (többek közt a Hoppál-otthonban harminc évig működő, Március 15-ét ünneplő társaság „forradalmi” találkozásaira).

A kötetet bevezető életrajz (*Életpálya*) hűvös tárgyilagossága – a fölfejlődés drámája – az adatok tömkelegével mutatja Jankovics küzdelmét, étellel, sorssal, munkatársakkal, a politikával. Sok minden megacélozta az isteni tehetség útját, de alighanem az 1951-es, gyerekfejjel megélt, Öcsödre való kitelepítés volt csak igazán súly a latban. Sziszifusz ekkor ragadta meg a követ – Jankovics zseniális kis animációs filmje, a csaknem Oscar-díjas (szerintem az!) *Sisyphus* (1974) az emberi küzdelem leglényegéről regél –, hogy mitológiából kilépő embersége, fáradhatatlan „önmagapítése” példa lehessen (egyetemes mondanivalóval!) mindenk számára.

A tizenkilenc éves korában fázisrajzolóként a Pannónia Filmstúdióba kerülő *látnok* – láss csudát!, ugyanott 1995 és 2007 között az igazgatói tisztet is betöltötte – jól sáfárkodott szorgalmával és tehetségével. Számatalan produkcióban, többek közt a *Gusztáv-sorozatban* stb. (forgatókönyvíróként, társrendezőként) működött. Ám 1965-től önálló rendező. A száz epizódjában is zseniális *Magyar népmesék* és a *Mondák a magyar történelemből* sorozat vezető rendezője négy egész estés animációs játékfilmet is magáénak mondhat: *János vitéz*, *Fehérlófia*, *Ének a csodaszarvasról*, *Az ember tragédiája* (ha az Isten is úgy akarja, ez év végén a *Toldi* végére is pont kerül).

Szellemi éhsége az emberfölötti munkában csúcsonylik: negyven kiállítása volt itthon és külföldön, huszonöt könyv és több száz tanulmány került ki „tintás esztergapadjáról”. Ötven hazai és külföldi filmes díjat mondhat magáénak. A Duna Tv egyik alapítója, 1998-tól 2000-ig, majd 2010-től 2011-ig a Nemzeti Kulturális Alap Bizottságának az elnöke, a Magyar Művészeti Akadémia alelnöke. Nem idegen tőle, és itt nem csupán filmjeire célzok, a filozofikus humor sem, hiszen tíz évvel ezelőtt írta a *Napút hetveneseket* köszöntő számában: „Ha mindazt megcsináltam volna, amit nem csinálhattam meg, akkor nem tudtam volna megcsinálni, amit megcsináltam.”

Ennyiből is jól látható a Torony, és az is, hogy milyen magasra nőtt. Amikor Varga Zoltán *Sziszifusz a csúcson – Jankovics Marcell animációs filmjei* – című tanulmányában azt írja a tehetségével kapcsolatban, hogy „nehéz elkerülni a szuperlatívuszokat”, igazat mond. Mert: „Jankovics a magyar mozgókép-művészet egyik legmeghatározóbb alakja”. Érdekes a tanulmány (tanulmányosor) fölépítése: jobbra az időrendet követik az elemzett különféle munkák, ám a fejezetek címei, mintegy összefoglalóként, egyúttal a filmekre jellemző tulajdonságokat, az egymástól megkülönböztethető értékcharaktereket is közlik. Csak mutatóként egypár ebből a színesen következetes rámutatás-kavalkádból! *A komikus kispolgár: Gusztáv; Gusztáv köpönyegéből: Szilveszteri legenda, Tendenciák, Hídavatás; Az élet vize; Küzdelmek triptichonja: Mélyvíz, Sisyphus, Küzdők; Nagy fordulat: János vitéz; „Hol volt, hol nem volt”: Magyar népmesék; Animált teremtéstörténet: Biblia; Mítosz és történelem: Mondák a magyar történelemből: Ének a csodaszarvasról; „E küzdés maga”: Az ember tragédiája.*

Nem véletlen Jankovics filmszerzői sokoldalúsága, hiszen „az animáció mindhárom produkció-típusában (egyedi rövidfilm, sorozat, egész estés alkotás) otthonosan mozog”. Legfőbb jellemzője, hogy „az adott »anyaghoz«, gondolathoz leginkább illő stílust, formanyelvet igyekszik megtalálni.” Varga a „fejlődés” fokozatait is fölrajzolja – bár alig hiszem, hogy a párperces *Sisyphus* (1974) és a két évtizedes munkával készült, két óra negyvenhat perces *Az ember tragédiája* (2011) között színvonalban van-e különbség –, amikor megállapítja a haladás irányát. Vagyis hogy a művész a „kezdeti karikatúrisztikus animációtól miként jutott el az *ornamentális* animációig. Sok egyéb mellett a képzőművészeti folklórt is a kifejezés szolgálatába állítva. Nem beszélve a történelmet átjáró létigazságokat egyetemessé tágító – emelő! – filozófiáról.

A tanulmányíró hihetetlen pontossággal érzékeli és tudósi leleménnyel meg is mutatja a szellemi gazdagodás összetevőit. Ilyen bőséggel okadatolt, ugyanakkor nem csupán a szakmát, de az olvasóközönséget is megérintő tanulmányt alig olvashatni. Úgy készült a Jankovics-portré, hogy benne van a magyar animáció sokarcúsága, története. Az alkotótársak, a különféle csoportok, baráti társaságok tevékenysége, a kecskeméti stúdió és a Pannónia munkás élete is. Hát persze, hogy a gondolati kisugárzást (ezer más mellett) növeli grafikusunk-rendezőnk csillagászat iránti érdeklődése, az *álmok és álmodás* inspiráló hatása, s avval, hogy az „*elitművészet és populáris fogalmazásmód* határán” mozog, filmjei széles közönségtábort hódítanak meg.

A siker abban (is) leledzik, ugyancsak lényegre törő megállapítás – s itt a tanulmány szerzője a nyolcvan perces *Fehérlófiát* (1981), Jankovics második egész estés rajzfilmjét hozza példának –, hogy a rendező „a nemzeti gyökerű filmeket is össze tudja kapcsolni egyetemes érvényű közelítésmóddal”. Az elemzések sorát a kritikusok betétei (se szeri, se száma az értékelő megnyilvánulásoknak) – ez alkalomból épp Szemadám György lírai megszólalása – nem kevésbé színesítik: „agancsa jégvirág, sörénye hóihar, s erősödő Napgyermekétől úgy fogy, úgy olvad el, mint a napon a hó”. S hogy végérvényesen táguljon a kör, Varga még megjegyzi: „Kozmikus szinten a Fehérló figurája a világfát és a Tejutat is jelképezi”. (A klasszikus mintákkal szakító film azért lett izgalmas alkotás – a monográfus a kísérleti jelleget hangsúlyozza –, mert Jankovics a tudós barát, Hoppál Mihály segítségével évekig készült az ilyesfajta „mindenség-táncra”).

Látható, hogy a legegyszerűbbnek képzelt animációs film is, hát még a hosszabb terjedelmű – például a hetvennégy perces *János vitéz* létrehozásában 150 munkatárs vett részt – minő szellemi, technikai, fizikai munka eredménye. A laikus azt gondolja, hogy a rajzoló húz egy vonalat, és máris kész az alkotás, jóllehet számtalan tudományos (technikai stb.) megalapozás is leledzik a kifejezőerő mögött. Az Arany Cédrus-díjjal kitüntetett *Álmok szárnyán* (1968) úgy készülhetett el, hogy Jankovics a „filmese kifejezőmód művészi lehetőségeit forradalmasító Szergej Eisenstein montázsleletéhez fordult”; ti. az $1 + 1 = 3$ értelmében a vágás „olyan jelentést teremt két kép egymás mellé helyezésével, amely külön-külön nem társítható egyikükhöz sem”.

Szinte mindegy, hogy honnan jön az inspiráló hatás, ha jó szem fedezi föl – márpedig Jankovicsnak kitűnő a szeme –, nyert ügye van a produkciónak. A teljesség igénye nélkül: a *Magyar népmesék*-sorozat (1977–2011) látványvilágának a létrehozásában igencsak segített, ösztönzően hatott Malonyai Dezső *A magyar nép művészete* című, már régóta klasszikusnak tekinthető munkája. Az animált teremtéstörténet (*Biblia*) huszonhat perces epizódjában, a *Teremtésben* – Varga szerint a film a legművesebb Jankovics-animációk közé tartozik –, méghozzá „az édenkert ábrázolásában Henri Rousseau-hatás érvényesült”. A négy huszonkét perces egységből álló *Ének a csodaszarvasról* – „a történetek 8000 évet fognak át; időben a jégkorszak végétől a 970-es évekig, térben pedig a szibériai kunyhóktól Esztergomig ívelnek” – a *Képes Krónika* miniatúraművészetét visszhangozza.

A kötődés és az onnan való kiugrás, pontosabban az ábrázolás („hozzárajzolás”) mélysége a teremtő szellem alapállását is meghatározza. *Az ember tragédiájában* ezért volt bővíthető száz évre (!) a londoni szín, a falanszter-szín kidolgozásába így építhette be a rendező George Orwell 1984-ét, Aldous Huxley *Szép új világát* és Szathmáry Sándor *Kazohiniáját*. Hogy a gyűlés-jelenetben a 20. század „emblematiszörnyetegei (Lenin és Hitler), sőt, akárcsak a *Trianon*-albumban, ott fiatakként, itt aggastyánként Lukács György is –, Jankovics kíméletlenül osztályozó, kardként lecsapó igazságszomját tanúsítják. „A részletet végigkísérő kerék- és forgásszimbolika – az óriáskeréktől a körhintákon át a mókuserékig – szó szerint láthatóvá teszi Madách és Jankovics történelemfelfogását előrehaladás, »fejlődés« helyett kör/be/forgást, ciklusok ismétlődését tapasztalhatjuk.”

Ha a küzdelem szembeszegezhető az elmúlással – a triptichonnal (*Mélyvíz, Sisyphus, Küzdők*) kapcsolatban Varga megjegyzi, hogy „elbeszélésmódjuk közös jegye a tömörség” –, Jankovics életigenlése egyik momentumot sem hagyja figyelmen kívül. Például a „szerelmi görbék jellegzetes ívelését” (ami ezer helyen, de még a gelencei Szent László-freskón is egy furcsa mozzanatban látszik) az *Othello* zenéje és Wagner *Trisztán és Izoldája* inspirálta.

A tanulmányíró a Képgaléria művelődéstörténeti fontosságára ugyancsak föl hívja a figyelmet. Amit *Az ember tragédiája* című animációremek rajzi különössége (átváltás csodája) révén tudatni akar, az szinte a toll, ecset, színes ceruza összes *hódítására* áll. „A stíluseklektika legfeltűnőbb jellegzetessége, hogy a történelmi színek az adott kor vizuális világát (képzőművészetét) idézik meg, így a rajzfilm egyfajta művészettörténeti tárlatvezetéshez is hasonlítható.” (Nem véletlen a sokszori tágítás sem; például a római szín Fellini *Nyolc és féljének* – 8 és ½-jének képvilágára, „tapasztalataira” is épül.)

A kacagtató humor sem áll távol grafikusunktól, filmrendezőnktől. Nem is arra a, képzőművészeknél nem annyira szokatlan, megőrző gesztusra gondolok, amikor az alkotó saját arcmását (itt öregkori arcképét) az egyik szereplőjének kölcsönzi, sokkal inkább arra a valóságban megtörtént mulatságos, ám „munkás” jelenetre (az egész a

Rudas gyógyfürdő hajnali órákban való rögzítését idézi), amikor a *Mélyvíz* hanganyaga Jankovics artikulátlan bugyborékolása, fulladozása során készült.

Komolyság és vagabund szellemesség – ezek határtalansága jellemzi az életművet. No meg a mitológiában való jártasság. A jelképek kozmoszi mélységű ismerete. Minderre a sámánszakértő tudós Hoppál Mihály világít rá szellemajtot nyitogató és csukogató tanulmány (értelmezés)-sorában. Jankovics *Világos, mint a nap* című írásában „a legősibb Nap-ábrázolásoktól a gyermekrajzok és a népművészet területén fellelhető Nap-jelképekig veszi sorra az égitest művészettörténeti megjelenítéseit. Ezekből kiderül, hogy a sziklarajzokhoz hasonlóan a sámánok dobjai és a 13. századi katalán falképek a Napot egyként emberarccal ábrázolták, és az élet örök körforgásának jelképeként értelmezték”.

Amellett, hogy figyelmen kívül hagynánk olyan jeles értelmezéseket, mint a *Népmesék és a csillagok ég, az Archaikus világkép a szibériai sámándobokon*, az *A mese háza*, és a *Kettőskereszt*, érdemes még egyszer a fentebb már idézett tanulmányra visszatérni. Annál inkább, mert Hoppál nem csupán a gondolati síkokat gondolati síkokra csúsztató hathatós értelmező, hanem a barátjára jellemző idézetet, akár önjellemzőként, kiválasztó, a politikus látnokkal azonos véleményen működő igazságosztó is. „... a mitologikus gondolkodás eleveenségét jól mutatja, hogy a népvézerek – istentagadók, kommunisták – napisteni attribútumokkal és titulusokkal ajándékozzák meg magukat még ma is. Mao-Ce-Tung domborművű képését csillogó réz-napsugarak övezik a kis kitűzőkön, mintha a Nagy Kormányos maga a Nap, istenkirály vagy glóriás szent lett volna. Ho Si Minh-nek a vietnami nép néhai bálványának a neve fölvelt, beszélő név, s azt jelenti: az, aki megvilágosít. ... A szimbólumválasztás eme példáit ne tekintjük csupán a mértéktelen hiúság jeleinek, nagyon is átgondolt politikai fogások voltak ezek. Akik teljhatalmat akarnak, a széles tömegekre építenek. Tudják, hogyan kell megragadni az egyszerű emberek képzeletét.”

És Hoppál végkövetkeztetése? „Jankovics végtelen asszociációs készségével a köralakúság emberi univerzálé jellegét is hangsúlyozta ebben az írásban, amikor arról értekezik, hogy a férfi ösztönösen a gömbölyded nőkhöz vonzódik: a költőket is inkább a dús bájok, kebelhalmok és a ringó csípők ihlették meg. Meggyőződése szerint a kőkorszak és a természeti népek ábrázoló művészetében a szépség és a molettség szinonimák voltak; különösen azért, mert az emberiség gyakorta szembesült az éhezés fájdalmával.”

Szépség, politika, nagyravágás, igazság – ezeken a pályákon megy irtóztató erővel (még kiszállni sem lehet) a vonat, s hogy értsük Jankovics értelmező báját és nemegyszer dühét (a mitológiát szinte minden esetben a Hatalom kiválasztottjai sározák be), oknyomozó tanulmányai mellett rajzfilmjeinek *világértelmezését* ugyancsak illik magunkévá tenni. Írásainak sodró ereje és animációs filmjeinek lenyűgöző – a képvilágon belül mindenség-kalandot indukáló – érzelmi-gondolati hatása segíti is a befogadást.

Kielégíthetetlen munkavágya, amely talán az égi mezőkön sem fog megszűnni, könyvek sorát eredményezte. A kezdő *Csillagok között fényességes csillag* (1987) címűtől – amely tulajdonképpen „a magyar középkori Szent László-legenda jelentésének a megfejtését célozza a csillagos égen található alakzatok segítségével” – a legfrissebb *Trianon*-albumig (2019) – „Úgy tűnik, Európa végét ki lehet olvasni Magyarország történelméből, hiszen mi már kipróbáltuk ezt a forogatókönyvet” – tart a (saját elgondolása szerint) végeérhetetlennek tetsző arzenál. A felvidéki templomok kincseit bemutató-őrző tíz album mellett – magyar művészettörténeti példatár, szenzációs színes fényképekkel – melyiket emeljem ki? A *Képes bibliai történeteket* (2015) vagy a 2004-ben már a hetedik kiadását ünneplő (velünk együtt ünneplő!) négy szerzős – Hoppál Mihály, Jankovics Marcell, Nagy András, Szemadám György – *Jelkép-tárat*? Hihetetlen és megvalósíthatatlan a művelet, hiszen mindenik könyv a magyar művelődés- és mitológiatörténet, történelem és képzőművészet stb. éke. Akkor még a közéleti emberről nem is szóltam. Arról a forró kohóról, amelyből – gyarapodásunkra! – ömlik a láva és (nem Aczél György-i sundám-bundámmal) az acél.

Bár a szövegek között is vannak grafikák, a szenzációt a Képgaléria egész oldalas (néha kétoldalas) rajzai adják. Az albumot, a címoldallal együtt, a csúcs, a *Sisyphus* expresszív mozgásgeztusa keretezi. A tusrajz sorozat a küzdelem eldorádója. Mintha csak a világmindenség görgettetnék újra és újra, hogy végül győzzön a beteljesíthetetlen akarát. A fekete-fehér, illetve a sárga-fekete kontrasztja az „olimpiai fáklavivőt” (*Prometheus*), és a szívbe markoló „szerelmes” korpuszt (Sebestyén Márta *Fúvom az éneket*) éppúgy mozgatja, mint Nazim Hikmet figuráját (*A nincstelen Mehmed*). Ha a diagonális szerkezetű rajz színekavalkádban oldódik, és a kóberes szekér szinte az égbe viszi a furfangos választottat (*Mátyás okos felesége*), a rajzi kifejezés érzelmi terrénmára jutunk. A keleti motívumok (*Ének a csodaszarvasról*), a görög vázarajzok (*Az ember tragédiája*, *Démokrácia*), a tájat ölelő akvarell erőt bújtató harmóniája (*Toldi*, *Kilencedik ének*), az alakok ölelkező méltósága (*Árpád és vezérei*) mind-mind olyan érzelmi-gondolati fogás, amelyben a mese épp a művész leleményes figura-, szerkezet- és színválasztása révén igazsággá válik.

Jankovics akarva-akaratlan a szépség letéteményese, hisz a csodában. Ám nem a történelmi gázságban, az igazságtalan nagy hatalmi játékban. Rajztolla ezért keményre vált, ha *Trianont* és az összes bűnét kell megjeleníteni. Mi más volna ehhez illő, mint a gúnyrajz! Sötét (fekete) alapon fekszik a Monarchia (földrajzi) tortája, amelyet a négy „szakács” késsel szabdal szét. Végítélet! (Az önálló albumként megjelent *Trianon* fényes bizonyítéka, görbe tükörben, az ítékezés komolyságának.)

Jankovics Marcell életműve jóízű nyújtózás – a rajzi főszereplő, a vonal véghetlen szabadsága. Így, ilyen körülmények között érzi jól magát.

(MMA Kiadó, Budapest, 2019)